

ВИЗНАЧАЛЬНІ ФАКТОРИ ТРАНСФОРМАЦІЇ ПОЛІТИЧНИХ ЦІННОСТЕЙ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

У статті досліджуються трансформаційні процеси, які відбуваються в Україні протягом останніх двох десятиліть. Визначаються фактори, напрями й особливості формування політичних цінностей та політичних ідеалів.

Ключові слова: політичні ідеали; політичний процес; політичні цінності; демократичні цінності.

В статье исследуются трансформационные процессы, которые происходят в Украине в течение последних двух десятилетий. Определяются факторы, направления и особенности формирования политических ценностей и политических идеалов.

Ключевые слова: политические идеалы; политический процесс; политические ценности; демократические ценности.

In this article transformational processes occurring in Ukraine within last 20 years have been investigated. Tendencies factors and peculiarities of formation of political values and political ideals have been determined.

Key words: political process; political ideals; political values; democratic values.

Трансформаційні процеси, які відбуваються в Україні протягом останніх двох десятиліть, потребують ретельного аналізу факторів, які визначають напрями і особливості цих змін. Повною мірою це стосується і трансформації політичної сфери суспільного життя. Як відомо, марксистська теорія виходила з визначальної ролі соціального базису, тобто способу виробництва, а також економічних та соціальних інтересів як найважливіших факторів перебігу політичних процесів, і заперечувати роль цих компонентів суспільної системи, як здається, було б недоцільно. У той же час цілком справедливо відзначається, що не тільки реалізація, але й усвідомлення власних інтересів різними групами, економічними і політичними спільнотами відбувається у певному полі, яке створюється домінуючими у суспільній свідомості соціально-міфологічними та ідеологічними концепціями, а також соціальними настроями [1]. Природа цих елементів політичного життя, в свою чергу, знаходиться під потужним впливом комплексу політичних цінностей і ціннісних орієнтацій суспільства.

Після розвалу Радянського Союзу та заборони комуністичної партії (Указ Президії Верховної Ради УРСР від 30 серпня 1991 року) Україна залишилась без соціального суб'єкта, здатного взяти на себе як визначення вектора розвитку українського суспільства, так і відповідальності за

стан країни. Заперечення комуністичної ідеї і руйнування комуністичної ідеології означали, власне, й одночасне руйнування багатьох соціальних зв'язків, суспільних відносин і державних інститутів. Як наслідок, суспільство втратило ціннісно-нормативні орієнтири, які об'єднують націю [2]. В першу чергу, це стосувалося системи політичних цінностей українського суспільства.

Руйнування колишньої ціннісної основи і нестача нових політичних ідеалів обумовлюють сьогоденню ситуацію в українському суспільстві, розколотому на клани, угруповання і невеличкі групи, позбавленому єдиної об'єднуючої платформи. Цей розкол – пряме породження ціннісної кризи, що сталася внаслідок краху тоталітарної ідеології, яка передбачала наявність у всього населення єдиної системи цінностей і досить успішно формувала ці цінності через загальнодержавну систему ідейного виховання і пропаганди. Руйнування цих ціннісних орієнтирів не супроводжувалося появою хоча б якоюсь кількістю рівноцінних нових. Очевидно, звідси і беруть початок багато соціальних проблем, з якими сьогодні стикається Україна: політична дезорієнтація і деморалізація населення, економічна та соціальна нестабільність, криза правосвідомості й моралі, вражаюче падіння цінності людського життя і т. д. Наявним став ціннісний нігілізм, цинізм, крайнощі, кидання від одних цінностей до інших, екзистенціальний вакуум та багато інших

симптомів соціальної патології [3], що виникає внаслідок руйнування ціннісної основи суспільного життя.

Спроба поповнити брак ідеалів у простий спосіб, просто запозичивши західну, демократичну систему політичних цінностей, та впровадити її у масову свідомість українців буде приречена на невдачу. Цінності та ідеали являють собою глибинні шари культури суспільства, органічний результат його історичного розвитку, формуються протягом століть, а то й тисячоліть. Тому механічне впровадження їх неминує викликати реакцію відторгнення. Навіть прискіпливо підготовлений, еволюційно орієнтований варіант вирішення даної проблеми передбачає цілеспрямовану, кропітку роботу політичних діячів і соціально-політичних інститутів протягом десятиліть. Запозичення, відсутність творчого, інноваційного імпульсу у формуванні власної системи політичних цінностей може призвести до того, що пересажені на незахідний ґрунт демократичні цінності набудуть «незахідного», «недемократичного змісту». Адже соціально-культурне середовище у нашій країні є не дуже сприйнятливим до західних цінностей.

Як показують соціологічні дослідження, більшість українського населення тяжіє до рідної слов'янської культури і віддає переваги вітчизняним традиціям та звичкам.

Більш того, на відповідні соціально-політичні процеси нерідко може впливати фактор ворожості, неприйняття. Повністю або частково ворожими по відношенню до західних традицій і цінностей є шестеро з кожних десяти українських громадян, а четверо з десяти однозначно бачать у їх поширенні більшу або меншу загрозу для нашого суспільства.

У сучасній літературі, присвяченій аналізу процесів модернізації у пострадянських країнах, подано характеристику останньої як «такої, що запізнюється», а ще більш визначена її класифікація як «такої, що наздоганяє», що передбачає визнання деякого еталону, до якого слід прагнути, суспільства, яке необхідно наздогнати. Під «такою, що наздоганяє» модернізацією мається на увазі такий шлях національного прискорення і наближення до стандартів західної цивілізації, коли країна повторює на цьому шляху всі етапи, пройдені країнами Заходу» [4].

Дослідники звертають увагу на серйозні недоліки такого роду модернізації, суть якої більш точно передається терміном «вестернізація» і означає зміну менталітету суспільства, прийняття цінностей і норм західного, в першу чергу, американського способу життя [5]. Український політолог В. Горбатенко відзначає, що вестернізація являє собою суперечливий процес, який, з одного боку, включає раціональне господарювання, досвід використання нових технологій, розвитку демократичних інституцій. А з іншого, цей процес супроводжується поширенням комерціалізації культури, психологічного гедонізму і моральної всюдозволеності, нових форм відчу-

ження людини [6]. Інші дослідники вказують на те, що вестернізація взагалі може призвести до повної духовної деградації та духовної катастрофи [7].

Саме з розпадом традиційно-історичної культури і поверховим сприйняттям західної культури пов'язують нездійсненність модернізації «що наздоганяє». «Відкати» і «рецидиви» – результат не тільки надмірних матеріальних нестатків. Вони обумовлені серйозною соціокультурною невідповідністю поточних процесів тому, що було укорінено і що складало і складає особливість суспільства, на яке «звалилася» лавина змін. Дослідник Н. Наумова пише, що істотна помилка такої модернізації – «невикористання вихідного стартового культурного потенціалу. Обираючи не м'яку європейську модель розвитку, з її певною турботою про слабких та «тих, що програли», а американську, «для якої характерна більш конкурентна і жорстка модель виживання», реформатори діяли «не без тиску ззовні. І в результаті йде зміна цивілізаційних цінностей, духовних орієнтирів, що не може проходити безболісно ... Економічне і культурне насильство як обов'язкова риса модернізацій, що запізнюються, – наслідок історичної паніки еліти, страху перед відставанням, розчарування щодо народу і самостійного шляху власної країни, нездатності знайти, зрозуміти та відчутти цей шлях. Звідси суєта і агресія влади» [цит. за: 8].

Однак особливість ціннісної ідентифікації сучасної України полягає в тому, що вона у цивілізаційному й культурному відношенні є і європейською, і євразійською державою. Для українського суспільства характерне стійке і майже безконфліктне співіснування глибинних, але в більшості пригнічених рис «європейськості» і частково іманентних, частково придбаних за останні десятиліття (нав'язаних комуністичним режимом) «євразійських» ознак [9]. Здобуття державної незалежності не позбавило Україну від цієї синкретичності. Доводиться констатувати, що українська європейськість у свій час отримала розвиток лише у початкових і до того ж периферійних формах, а у значній частині населення радянські навички соціальної поведінки, відповідна система цінностей виявилися глибоко вкоріненими. Непослідовність, суперечливість політичних пріоритетів масової свідомості населення України проявилася практично відразу після проголошення незалежності і регулярно фіксувалася у соціологічних дослідженнях, стала стабільною ознакою менталітету українських громадян. Можна говорити про феномен внутрішньої української двовекторності. Так, за даними всеукраїнського опитування, проведеного факультетом соціології та психології Київського національного університету ім. Т. Шевченка спільно з Департаментом політичних наук університету штату Айова (США) у 2001 році, 32 % громадян вважали, що найкращою для України була б політична система типу радянської (подібної до СРСР); 6 % – політична система, що

зараз існує; 44 % – за демократію західного типу і 18 % не визначились з відповіддю (див.: День. – 2001. – 14 червня. – С. 1).

Аналізуючи проблему «Схід – Захід» в українському контексті, М. Михальченко справедливо відзначає, що уніфікувати світ не зможе навіть інформаційна і технологічна революція. У перспективі розвитку людства збережуться глибинні, органічні ознаки східних і західних цивілізацій, які не вдасться знищити навіть в ім'я великих ідей Свободи, Справедливості, Рівності, Порядку, хоча взаємопроникнення східних і західних цінностей відбуватиметься повільно. І східні цінності колективізму, сім'ї, схильності до згоди, консенсусу, поваги до влади тощо, і західні – прав людини, свободи особистості, демократії, політичного плюралізму та інші мають світовий універсальний характер. І відмовляти народам Сходу та Заходу в праві на їх впровадження в життя під приводом наявності у різних народів особливих менталітетів – це фактично означає неповагу до якогось із народів, які буцімто не сприймають світових прогресивних цінностей [10].

Ставлення українців до імпортованих політичних цінностей складається під впливом актуальних світових потреб і проблем їхнього власного суспільства, явищ і подій міжнародного життя, залежить від того, яке відтворення знаходять усі ці проблеми, явища та події у доступному українським громадянам інформаційному просторі. Але подібне ставлення не може пояснюватись тільки як продукт сучасних соціально-політичних та інформаційних процесів. Це культурний феномен, що відображає не тільки актуальний, але й минулий досвід, тією чи іншою мірою і формою відтворює архетипи національної свідомості, що склалися історично.

Разом з тим, та або інша риса характеру, укорінена традиціями політична цінність, може двояко впливати на процеси модернізації в країні: або сприяти її прискоренню, або може бути серйозною перешкодою для позитивного розвитку цього процесу. Подальший розвиток прогресивних демократичних елементів політичної ментальності українства, скоріше за все, залежатиме від ступеня демократизації самого суспільства.

Але кризовий стан економіки, як справедливо відзначають відомі українські соціологи Н. Паніна і Є. Головаха, є істотною передумовою формування антидемократичних настроїв, росту недовіри до демократичних політичних інститутів і законно обраних органів законодавчої та виконавчої влади. Змінюються і соціально-політичні орієнтації населення. Загальна тенденція пов'язана зі зменшенням підтримки демократичного перетворення політичної системи і суверенітету держави [11]. Однак, незважаючи на негативні оцінки суспільною свідомістю реальних демократичних процесів, соціологічні дослідження постійно фіксують масову потребу у розширенні демократії та розуміння розвитку України саме як демократичної держави [12].

Необхідно звернути увагу на те, що в засобах масової інформації (газетах різної політичної орієнтації, різних, у тому числі приватних, телеканалах) висвітлюються такі політичні цінності, як конституційність і дотримання законів, необхідність боротьби з корупцією, ідеї державності, теми свободи і прав громадян, демократичного устрою держави, багатопартійність та інше. Однак уже під час звернення до проблем ефективності влади спостерігаються відмінності залежно від партійної (владно-опозиційної) приналежності.

Сьогодні демократичні цінності присутні у всіх політичних ідеологіях і партійних програмах.

Але доля демократії, що народжується в Україні, залежить врешті-решт від зміни політичної культури мас – ціннісно-нормативної системи суспільства, комплексу уявлень народу України про світ політики, політичного, про закони і правила їх функціонування. Причому мова йде не тільки і не стільки про значне підвищення рівня цієї культури, скільки про трансформацію її якості, про перехід від одного типу культури до іншого. Суспільству треба буде позбавитися від тоталітарної культури, яка сформувалася на вітчизняному ґрунті давно і зовсім ще не стала історією, бо не тільки має міцні традиції, але й зберігає досить серйозну базу (соціальну, економічну, ідеологічну) для свого відтворення.

Як зазначає дослідник Є. Головаха, в Україні «...між формальною легітимністю влади та її реальною легітимністю нерідко лежить глибока прірва, на одному боці якої опиняється законно обрана влада, а на іншому – народ, що її обрав» [13]. Тотальна недовіра до інститутів влади, до політичної еліти може призвести до розчарування у демократичних принципах як регуляторах життя суспільства, до поширення культури недовіри.

Для того, щоб розвивалася культура довіри, у суспільстві повинні, по-перше, послідовно застосовуватися демократичні принципи, причому незмінно і повсюдно. І, по-друге, важелі контролю, які ці принципи мають на увазі, повинні застосовуватися помірковано і в якості крайнього заходу. «Організована недовіра повинна знаходитися немовби в тіні, як захист для спонтанної довіри» [14].

Для підриву довіри і поширення культури недовіри ніщо не є таким небезпечним, як порушення демократичних принципів. Невдача демократії більш руйнівна для культури довіри, ніж режим повного самовладдя. В останньому випадку люди у крайньому разі знають, чого чекати, у них немає ілюзій, у той час як у першому випадку їх надії і сподівання не виправдовуються, що породжує ще більше розчарування.

Однак слід брати до уваги і той факт, що український виборець часто керується не раціональними посиленнями, наприклад, ретельним аналізом різних варіантів вирішення соціальних проблем або коли віддається перевага економічному успіху, а скоріше емоціональними

факторами [15]. Дослідники відзначають, що у числі найпопулярніших формулювань, які пояснюють мотивацію вибору – «Я вірю цьому політикови» [16]. Звичайно, персоніфікація мотивів вибору існує у всіх суспільствах сучасної представницької демократії, однак, на відміну від західних виборців, які свідомо чи несвідомо включають в імідж політика уявлення про загальний вектор його політичного курсу, наш виборець, який існує в умовах неструктурованості соціуму і суспільних інтересів, неясності для основної маси населення можливих стратегічних альтернатив розвитку країни і суті процесів, що відбуваються у суспільстві, виявляється найбільш залежним від випадкових емоційних факторів. Це робить його зручним об'єктом для маніпулювання і прекрасним ґрунтом для «прищеплення» вигідних політикам міфів.

Український політолог В. Полохало стверджує, що у нашому суспільстві склався менталітет «негромадянськості» «середнього» українця, який є скоріше захисним механізмом в умовах тотальної вразливості людини, залежно від політики центральної та місцевої влад і умов життя, що безперервно погіршуються. У такій ситуації основою життєвої позиції під час визначення способу поведінки стає бажання пристосуватися до будь-яких умов соціополітичної повсякденності. Тому вибір у політичному сенсі на користь «меншого зла», адаптація аж до прояву сервільності по відношенню до нього – не тільки жест власного безсилля та відчаю, але також стиль життя, яким керується нині «середньостатистичний» українець. «Перед нами феномен масової (та усвідомленої) особистісної прихильності до вражаючого самообмеження у життєвих потребах, точніше кажучи – феномен самоототожнення з такими усталеними зразками поведінки, які самі по собі виключають появу громадянської ідентичності, придушуючи навіть паростки громадянської свідомості» [17].

Сьогодні населення накопичило значний негативний досвід взаємодії з державними інстанціями, головним чином з приводу прав і свобод. Крім того, у цьому досвіді відсутні навички автоматичної реакції на порушення своїх прав і свобод, тобто навички громадянської свідомої участі. Соціальна установка на політичну активність не набула належного поширення в українському суспільстві. Характерна для основної маси населення пасивність гальмує процес вироблення механізму організованого колективного тиску на державні структури, формування такої участі, яка б приводила до раціоналізації рішень, що приймаються органами державної влади.

Очевидно, що декларативні демократичні орієнтації, які були притаманні більшості населення напередодні проголошення незалежності України, за десятиліття були піддані серйозному випробуванню. В останні роки знизився рівень значущості цінностей політичного

суверенітету країни і національно-культурного відродження та рівень вагомості таких громадянських і демократичних цінностей, як можливість контролю за рішеннями владних структур, «прагнення до того, щоб цінності демократії набували для людей більшого значення, ніж гроші» [18]. Результати соціологічних досліджень останніх років свідчать також, що у масовій свідомості живе і процвітає віра у виключну силу кількох керівників, які у нинішній соціальній ситуації спроможні зробити більше, ніж можна чекати від усіх законів і демократичних дискусій.

Такого роду «авторитарний синдром» багато дослідників пояснюють тим, що тоталітарна культура ще не припинила свого існування у нашому суспільстві. М. Процьків, наприклад, вважає, що тоталітарне суспільство формує певну мутантну культуру, яка визначає буття цих суспільств і в тоталітарний, і в посттоталітарний період. Формується особливий тип особистості, яка має всі ознаки ПНС – політико-невротичного синдрому як певної сукупності психологічних рис. Політичним виразом останніх є: політична залежність (відсутність політичної автономності); безвідповідальність, властива для політичної влади і мас; інертність політичної свідомості (страх перед інноваціями); моральний примітивізм, який проявляється у нівелюванні політичних свобод і прав людини; пасивність. Основним негативним наслідком ПНС є відчуження суспільства від політичного виміру життя [19].

На думку І. Поліщука, цементуючою основою політико-культурного симбіозу радянського українства виступає споживацька ментальність, політично орієнтована на парадоксальний феномен авторитарного анархізму. Менталітет українського споживача, в принципі демонструючи байдужість до загальнодержавного життя (репродукуючи певні анархістські настанови), підсвідомо схиляється до авторитаризму, в якому вбачає гарантії стабільного існування [20].

Перехід від тоталітарного мислення до інноваційного є занадто важким і потребує часу. Однак, мабуть неправильно було б розглядати «посткомуністичну ментальність» тільки як наслідок ментальності, притаманної для тоталітарної системи. Схвалення сильного лідерства, недемократичні настрої є, скоріше за все, не результатом суми за авторитаризмом, а провокуються почуттями стурбованості, неусталеності і невідомості, які виникають у моменти політичної кризи [21].

Дослідник Р. Інглехарт, наприклад, відзначає, що стрімкі зміни у суспільствах, які переживають історичну кризу, призводять до глибокої невпевненості, яка породжує потужну потребу у передбачуваності. За таких обставин авторитарний рефлекс набуває двох форм: 1) форму фундаменталістських або нативістських реакцій, коли реакція на зміни набирає форму заперечення нового, а також форму, яка ставить за обов'язок всім навкруги відстоювання непогіршимості

старих, звичних культурних моделей; 2) форму рабського поклоніння перед сильними світськими лідерами, коли стан глибокої невпевненості породжує готовність поклатися на таких лідерів як на кращих людей із залізною волею, здатних вивести свій народ туди, де безпечно [22].

Таким чином, можна зробити висновок, що сам по собі несприятливий вплив негативного соціального досвіду, що накопичується у мас, на формування ціннісних установок у перехідному суспільстві не є виключно українською проблемою. Він очевидний у всіх країнах, які переживають процеси радикальних трансформацій. Деякі транзитологи використовують поняття «тиранія часу», щоб підкреслити складність і суперечливість ситуації радикальних перетворень, які через об'єктивні причини не можуть бути здійснені у короткі терміни і які супроводжуються неминучими для значної частини населення тягарями [23]. Українська специфіка цієї проблеми пов'язана, по-перше, з особливостями масової свідомості, які породжують особливі труднощі збереження прореформістських та продемократичних орієнтацій мас. (Так, наприклад, масова свідомість в Україні спочатку характеризувалася «інструменталістським» розумінням демократії, яке виражалось в очікуванні від неї, у першу чергу, покращення соціальних і матеріальних аспектів життя); по-друге, особливою масштаб-

ністю й об'єктивною складністю економічних, політичних проблем, що потребували свого вирішення у процесі перетворень; по-третє, значно більшою мірою ці особливості ціннісної свідомості обумовлені некомпетентними діями еліти, економічних та політичних лідерів країни у вирішенні завдань, що стоять перед ними.

Високого рівня політичної культури, як найбільш загальної політичної цінності, можна досягти тільки шляхом перетворення суспільства у справді демократичне, яке надає можливість кожному громадянину вільно брати участь у політичному житті, створює належні умови розвитку культури і освіти, піклується про духовний і моральний стан населення. Сучасна Україна, уже в якості незалежної держави, у черговий раз опинилася перед необхідністю реалізації принципу політичного і культурного плюралізму. Тому політична культура нового суспільства, яка формується у незалежній Україні, повинна бути культурою згоди, громадянського миру, поваги до свобод і прав людини [24]. Утвердження політичної демократії, набуття її інститутами необхідної сталості можливе лише за умови приєднання переважної частини суспільства (включаючи не тільки політичні, громадські організації, інституціоналізовані групи інтересів, але й масові прошарки населення) до цінностей і норм демократії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Яременко О., Міщенко М. Політичні уподобання українців як чинник впливу на політичні процеси // Політична думка. – 2000. – № 1. – С. 3.
2. Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. монографія / Під ред. М.О.Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – С. 11.
3. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М.: Прогресс, 1990. – С. 295.
4. Шаповалов В.Ф. Либерализм и Российская идея // Социологические исследования. – 1996. – № 2. – С. 51.
5. Рукавишников В.О. Социологические аспекты модернизации России и других посткоммунистических обществ // Социологические исследования. – 1995. – № 1. – С. 35.
6. Горбатенко В. У смисловому полі модернізаційного дискурсу // Філософська думка. – 1999. – № 4. – С. 50.
7. Волков Ю. Ценности и идеология гуманизма // Власть. – 2000. – № 7. – С. 58.
8. Семененко И.С. Трансформация критериев самоидентификации в социо-культурном и политическом пространстве: Западная парадигма и российский контекст // Политические исследования. – 2000. – № 3. – С. 84.
9. Дергачев А. Украина в европейском и евразийском интерьерах // Политическая мысль. – 2000. – № 3-4. – С. 89.
10. Михальченко М.І. Становлення нових політичних інститутів і національно-державний розвиток України // Українське суспільство на порозі третього тисячоліття. Кол. монографія / Під ред. М.О. Шульги. – К.: Ін-т соціології НАН України, 1999. – С. 299-300.
11. Паніна Н.В., Головаха Є.І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994-1998 рр.). Соціологічні показники (Таблиці, ілюстрації, коментар). – К.: Інститут соціології, 1999. – С.145.
12. Бекешкіна І. Демократичний процес в Україні // Політичний портрет України: бюлетень Фонду «Демократичні ініціативи». – К.: «Демократичні ініціативи», 2001. – С. 13.
13. Головаха Є.І. Суспільство, що трансформується. Досвід соціологічного моніторингу в Україні. – К.: Фонд «Демократичні ініціативи»; Ін-т соціології НАН України, 1997. – С. 74.
14. Владькіна І.К., Плисовских С.Н. Феномен доверия и политическая реклама // Вестник Московского ун-та. Сер. 18 соц. и полит. – 2000. – № 1 – С. 147.
15. Поліщук І. Політичні знання та політичні інтереси громадян у контексті виборчого процесу (вітчизняний та іноземний досвід) // Людина і політика. – 2001. – № 4. – С. 95.
16. Ковалева Н.И. Механизмы мифологического сознания как фактор политических процессов в Украине // Актуальні проблеми політики: Зб. наук. пр. – Одеса: Юридична література, 2000. – Вип. 9. – С. 178.
17. Полохало В. Негражданское общество как социопатический феномен Украины: отражение социального характера «среднего украинца» в избирательном процессе // Политические исследования. – 1999. – № 6. – С. 26.
18. Ручка А. Динаміка ціннісних пріоритетів населення України: 1991-2000 // Політичний портрет України: бюлетень Фонду «Демократичні ініціативи». – К.: «Демократичні ініціативи», 2001. – С. 80.
19. Процьків М. Від особистої культури до політичного майбутнього: спроба аналізу суспільно-політичної культури в Україні у контексті тоталітарної спадщини // Сучасність. – 2000. – № 3. – С. 85-86.
20. Поліщук І. Синдром радянськості // Нова політика. – 2001. – № 3. – С. 62.
21. Лясота Л. Причини відтворення авторитарних цінностей в Україні // Нова політика. – 2001. – № 5. – С. 57.

22. Инглехарт Р. Постмодерн: меняющиеся ценности и изменяющиеся общества // Политические исследования. – 1997. – № 4. – С. 17.
23. Вайнштейн Г. Общественное сознание и трансформационный процесс в России (о проблеме взаимосвязей) // Мировая экономика и международные отношения. – 1999. – № 12. – С. 16.
24. Буцевицький В. Проблеми політичної культури в Україні в процесі державотворення // Нова політика. – 1999. – № 1. – С. 51.

Рецензенти: Іванов М.С. – д.політ.н., професор;
Свтушенко О.Н. – к.політ.н., доцент

© Семенченко Ф.Г., 2010

Дата надходження статті до редколегії: 25.02.2010 р.